

DEJAN JOVANČEVIĆ<sup>1</sup>

Novi Sad

## ODREĐENJE OBJEKTIVNOG DUHA KROZ ODNOS PREMA SUBJEKTIVNOM I APSOLUTNOM DUHU

**Sažetak:** Na negativni podsticaj sve prisutnije tendencije da se filozofija iskorenjuje, odvaja od svoje najbolje tradicije, nastoji se u ovom članku odrediti pojam nad kojim postoji takva vrsta sumnje da se kod njega radi gotovo o iluziji, o nečemu što zapravo ne postoji. Reč je o bivstvovanju duha. U Hegelovom shvatanju, međutim, ne samo da se ne radi o iluziji, već su pojam i bivstvovanje duha kao objektivnog apsolutna supstancija onoga čije postojanje niko neće poricati, a to je čovekov svet. Ako se pretpostavi da se do pojma objektivnog duha može doći samo kroz *čvrsto držanje određenja*, a da se tek nakon toga može zauzeti kritički stav i pojam staviti u razvoj i posredovanje, onda se kao neposredni cilj rada postavlja izvođenje ovog pojma kroz tri određenja: određenja duha u odnosu na prirodu, određenje objektivnog duha u odnosu na subjektivni duh i određenje objektivnog duha u odnosu na apsolutni duh sledeći samog Hegela.

**Cljučne reči:** priroda, duh, subjektivni duh, objektivni duh, apsolutni duh

### REČ UNAPRED

U svom skorijem članku pisanom za obrazovanu publiku, ne samo filozofsku, Manfred Frank sažeto konstatuje da Hegel više ne živi u Nemačkoj, bar ne na nemačkim univerzitetima. Ne samo Hegel, već gotovo čitav korpus filozofema koji se naziva kontinentalno-evropskom filozofskom tradicijom, prema Franku, više ne stanuje tamo. Anglo-saksonska uopšte analitička filozofija, kojoj su i Frege, Carnap, Russell, Wittgenstein dali svoj doprinos, preuzela je ne samo primat, već nastoji da iskoreni filozofsku tradiciju nemačkog idealizma. Frank ne kaže da je Hegelov duh mrtav, već samo da se preselio iz Nemačke u Francusku, Sjedinjene Države, Brazil, Kinu i Australiju na primer. Prema Franku, seli se taj duh nemačke klasične filozofije,

---

<sup>1</sup> E-mail adresa autora: djovancevic972@gmail.com

ne po prvi put, zajedno sa odnosećim emigrantskim personalom. Preplitanje analitičke filozofije, kritičke teorije društva, filozofije pogleda na svet i nemačkog idealizma međusobno, kao i sa poznatim istorijskim događajima u Evropi tokom prošlog veka primer su odnosa filozofije prema sebi i prema onom istorijskom. Sadašnja situacija, međutim, prema Franku ukazuje na prekid te samorefleksije filozofije koji ide do nastojanja da se filozofija iskoreni, da se prekine njen razgovor sa značajnom tradicijom i sa povešću. Na podsticaj ovog Frankovog apstraktnog razmatranja, daleko od ostvarivanja nekakvog programa, stupa se u razgovor sa nemačkom klasičnom filozofijom, pre svega sa Hegelovom filozofijom, pretpostavljajući da je moguće njeno produktivno i autentično ponavljanje, uopšte posredovanje u savremenim okolnostima.

Premda je prisutna svest upitanosti o samom bivstvovanju tako nečega kao što je duh, uopšte duhovno bivstvujeće, a pogotovo radikalnih sumnji u tvrđenje da je duhovno bivstvujeće (ono samosaznajuće, ono koje je za samo sebe bivstvovanje-za-sebe) upravo izvorno, istrajava se na putu određenja Hegelovog objektivnog duha, koje je tema ovog članka. Na kraju krajeva svaka imanentna kritika treba da pođe od poznavanja same stvari koja je njen predmet, treba da dovede sebe do prisutnosti pojma stvari u vlastitom poimajućem mišljenju i njegovog čvrstog držanja. Čini se da je do Hegelovog određenja objektivnog duha najuputnije doći kroz formalno određenje *pojma duha ili saznanja u odnosu na pojam prirode ili života*, kao druge najšire realfilozofske kategorije. Sa druge strane, unutar polja duha njegovu objektivnost valja odrediti putem razlike od subjektivnosti, ali i apsolutnosti duha. Ovaj pristup određenju pojma objektivnog duha ili praktičkog područja u Hegela omogućuje da se ono poima, odnosno da se ti njegovi odnosi u daljem razvijanju pojma uvek *čvrsto drže u mišljenju*. – Najpre će se posmatrati pojam duha u odnosu na pojam života kao špic pojma prirode, a potom pojam duha u odnosu na pojam subjektivnog duha prema *Enciklopediji filozofskih nauka*, te prema *Osnovnim crtama filozofije prava*. Najzad posmatraće se odnos apsolutnog i objektivnog duha prema Hegelovoj *Enciklopediji*.

## 1. ODREĐENJE

Zadatak je rasvetliti najpre *odnos ideje prirode ili života prema ideji duha ili saznanja*, invarijantno da li u ideji duha leži određenje saznanja ili delanja, teorijskog ili praktičkog. Život i duh koji sebe saznaje, saznanje su ideje. Ideja je istiniti pojam, pa su i život i duh takvo jedinstvo subjektivnosti i objektivnosti, mišljenja i bića da je objektivnost subjekat koji je ispunio

samog sebe, koji je unutrašnja svrhovitost. Međutim, ideja koja postoji kao neposredna, kao pojedinačnost i ideja koja ima opštost, slobodni rod kao elemenat svoje egzistencije, objektivnost kao pojam, kao posredovanje, razlikuju se.

U *ideji prirode ili života* objektivna realnost je doduše saobrazna pojmu, jer je život ideja, ali još objektivna realnost nije oslobođena do pojma, pojam ne egzistira za sebe kao pojam. Život je duša koja još nije ispunjena sobom (Seelenvoll). Spoljašnja realnost života je apstraktna neposredna pojedinačnost, a opštost ili rod je ono unutrašnje, unutrašnja supstancijalna forma. Pojam je postavljen za sebe, razlikuje se od svoje spoljašnje realnosti, ali je biće za sebe samo kao identičnost, utonulost u objektivnost života i ima neki odnos prema sebi kao imanentnoj supstancijalnoj formi, a nije čista identičnost sa sobom, nije ja ili duh. Refleksija apsolutnog procesa ideje života u sebe samog je prevladavanje neposredne pojedinačnosti, te pojam, koji je unutrašnje opšte, pretvara spoljašnjost u opštost ili postavlja svoju objektivnost kao jednakost sa samim sobom. *A to je ideja saznanja i htenja, istinitog i dobrog, ideja duha. Duh je život koji kao rod treba da bude identičan sa samim sobom.*

*Ideja duha ili saznanja*, mišljenje, samosvest, ja je pojmovna forma oslobođena radi opštosti; pojam je za sebe, egzistira slobodno kao opštost ili kao rod; čista identičnost sa sobom tako da se razlikuje u samom sebi, a ono razlikovano nije objektivnost, već je isto tako oslobođeno radi subjektivnosti ili radi proste jednakosti sa sobom, tako da je predmet pojma sam pojam. *Ja je slobodni pojam.* Ideja je tako u njenom sudu, razdvojena u sebi na subjektivni pojam koji je sebi svoja realnost i na objektivni pojam koji postoji kao priroda ili život, pojam prirode ili života. Postojanje ideje, određenost njenog bivstvovanja je njena vlastita razlika od same sebe, ona za predmet ima samu sebe. Pojam je čista identičnost sa sobom, tako da ono razlikovano nije objektivnost, već je isto tako oslobođeno radi subjektivnosti, predmet pojma je sam pojam. Vodimo računa da je sam objekat saznanja totalnost pojma, s obzirom da je saznanje duh, ja tako da je spoljašnjost pretvorena u opštost, rod koji je jednak sa samim sobom, najpre samo kao formalna istina bez sadržine, samo izvesnost o vlastitoj realnosti u sebi, subjektivna svrha, istina po sebi. Treba i za sebe da postane istina. U Hegelovoj nauci logike duh se odmah razmatra kao slobodni pojam, jer to je logička forma duha, odnosno onto-gnoseo-logička forma duha. Naprotiv, konkretne nauke duha antropologija, fenomenologija i psihologija razmatraju duh i u njegovim drugim formama postojanja: duša, svest i duh kao takav.

Ako sledeći Hegela pravimo dalju razliku između *određenja duha ili saznanja i određenja prirode ili života*, doći ćemo do poređenja viših i nižih

oblika organizacije prirode sa duhom ili saznanjem. Određenja i stepeni duha su suštinski u višim stepenima razvoja samo kao momenti, stanja, određenja, forme, a ne kao posebne egzistencije. Utoliko se duh i njegova određenja razlikuju od prirode i njenih određenja koja su jedna izvan drugih. Posebni niži stepeni i određenja prirode, određenja čula egzistiraju i naniže kao svojstva tela i još nezavisnije kao elementi; dakle, niža određenja prirode ostaju istovremeno i kao posebne egzistencije i ostaju nasuprot njenim dubljim oblicima. To u saznanju duha daje potrebu za izoštravanjem osećaja za razlike u tom jedinstvenom živom razvoju duha u kom se iskušavanje iskustva duha pojavljuje tako da se pokazuje da je ono više duha iskustveno prisutno na nižem, apstraktnijem određenju kao sadržaj i određenje, kako bi se to apstraktnije određenje učinilo приметnim prema njegovoj iskustvenoj egzistenciji, iako je ono samo forma na višem stepenu. Stoga se kod nižih određenja podseća na više čime se u saznavanju pretpostavlja sadržaj koji se pokazuje tek u kasnijem razvoju kao razum kod ludila, običajnost kod moralnosti itd.

Za Hegela je priroda najbliža, a logička ideja prva pretpostavka duha, a duh je njihova istina, duh je ono apsolutno prvo. Duh je tako za Hegela ono što postavlja prirodu, pa je tako duh kroz niz prirodnih stupnjeva svoj vlastiti rezultat, vlastiti proizvod, a logička ideja je jednostrano bivstvovanje u sebi duha, kao što je priroda njegovo jednostrano bivstvovanje izvan sebe. Duh kao takav, kao duh je pojam koji je za sebe bivstvovanje za sebe, naime kroz mišljenje postoji za sebe u formi opštosti i koji je na taj način stvarno slobodni duh; *to je duh koji dolazi do svesti o sebi, to je čovek, slobodni čovek*. Ovo određenje čoveka kao duha nije isto kao bilo koje drugo njegovo posebno određenje. Stoga ono nije naprosto antropološko određenje onoga šta-jeste čovek bez dodatnih pojašnjavanja koja pripadaju prirodi čoveka i prirodi duha u čoveku. Tek čovek se uzdiže iznad pojedinačnosti osećaja do opštosti misli, do znanja o sebi samom i do shvatanja svoje subjektivnosti, svog „ja“. Duh je specifični pojam te tamo, gde duh postaje za sebe, pojam nema samo svoju spoljašnju objektivnost kao u prirodi, već je pojam i subjekt i objekt.

Duh koji bivstvuje za sebe, gde je to za-sebe način njegovog bivstvovanja koje nastojimo da bliže odredimo u razlici od načina bivstvovanja prirode koju pretpostavljamo, tako se, prvo, uzdiže do svoje suštine znajući je formalno kao specifičnu slobodu, koja je apsolutna negativnosti pojma kao identičnost sa sobom<sup>2</sup>. Kao za sebe bivstvujuća opštost u sebi se uposebljuje, ona je svoje postojanje koje je specifična manifestacija, objava i specifična stvarnost. Objavljivanje duha kao slobodnog je postavljanje prirode

---

2 Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Enciklopedija filozofijskih znanosti*, Veselin Masleša-Svjetlost, Sarajevo 1987, §§382-384

kao njegovog sveta koje je kao refleksija ujedno i pretpostavljanje sveta kao samostalne prirode; objava u pojmu, zadatak Hegelove filozofije, jeste stvaranje sveta kao bivstvovanja duha u kome duh svojoj slobodi daje afirmaciju i istinu.

*Sloboda je supstancija duha, kao što je supstancija tela težina.* Ako bi se zlatu postavila druga specifična težina od njegove vlastite, zlato bi propalo. Uopšte ono što pripada spoljašnjoj prirodi propada od protivrečnosti, pa se stoga u formalnoj logici pretpostavlja da prirodno bivstvujuće mora isključivati iz sebe protivrečnost, tako se to pretpostavlja i za bivstvujući duh. Duh međutim ima *snagu da se održi u protivrečnosti*. Ta mu snaga dolazi iz njegove supstancije, iz specifične *slobode* koja je apsolutna negativnost pojma kao identičnost sa sobom, dolazi mu od pojma kao bivstvovanja za sebe. Kao bivstvovanje za sebe, duh je ostvareni pojam koji sebe ima kao predmet, objekt, drugo, negativno, protivrečnost, udvajanje. Duh ne propada od protivrečnosti jer on dolazi sebi samo u negativnom, kao negiranje te negativnosti, kao rezultat negativnog kretanja koje je njegov život, a ne propast. Specifična istina i specifična sloboda duha su upravo u tom jedinstvu pojma duha i njegove objektivnosti. Sloboda duha nije puka nezavisnost od drugog izvan drugog, već u drugom kao s mukom izborena nezavisnost od drugog, tako da duh mora tek da se izbori za stvarnost svoje slobode, ne bežeći od drugog, već kroz njegovo savlađivanje i svoj rad.

Duh postavlja sebe u postojanje, on je uposebljujući. Kao za sebe bivstvujuće opšte u tom uposebljenju je duh u identičnosti sa sobom. Određenost i sadržaj duha je manifestacija, objavljivanje samo. Njegova mogućnost je neposredno beskonačna, apsolutna stvarnost duha. *Objavljivanje ili manifestacija* su razvijanja odredbe idealnosti po kojoj se duh razlikuje od prirode izvan sebe i ideje u sebi. Duh kao takav je prevladavanje drugo-bivstvovanja ideje kao po sebi bivstvujućeg duha čime duh postaje za sebe bivstvujući = sebe objavljujući. Forma i sadržaj su u duhu kao takvom jedno sa drugim identični, duh je jedinstvo forme i sadržaja, a on je isto tako i jedinstvo stvarnosti i mogućnosti; u konačnom duhu je to jedinstvo relativno a u apsolutnom duhu je to jedinstvo apsolutno. I ovde Hegel pravi *razliku duha kao takvog i prirode ili života*. Naime, 1. *priroda sebe ne objavljuje*, ona se samo nama, dakle drugom, objavljuje, ona je sebi nepoznata, ona je biće za drugo, ne biće za sebe. Duh kao takav je objavljujući=sebe-objavljujući, sebe-ostvarujući, sebe-formirajući, sebe-manifestujući. 2. *Duh je i samo-objavljujući*, svoje-sopstvo-objavljujući, on objavljuje svoju vlastitu prirodu. 3. Odredba sebe-objavljivanja duha kao takvog ne važi samo ukoliko se on jednostavno odnosi prema sebi, već i ukoliko on istupi iz svoje apstraktne za sebe bivstvujuće opštosti, ukoliko u sebe postavi određenu razliku, drugo nego što

je on, čini drugo njemu odgovarajućim postojanjem, dolazi do određenog postajanja za sebe objavljenim. – Ovdje naročito kao primer Hegel navodi *učenje hrišćanske religije*. *Isus* za hrišćane nije samo organ objavljivanja boga, spoljašnja forma, već je vlastiti sadržaj, ono po sebi, pojam boga da ima sina, da se razlikuje, da se ukonači, ali i da u sinu ostane kod sebe, da u njemu sebe zre, te da kroz ovo bivstvovanje za sebe u drugom bude apsolutni duh. – Zato što je duhu nužno da sebe uposebi i da se manifestuje, ili, što je isto, što su u duhu sadržaj i forma u specifičnom smislu identični, *nema duh nikakve stvarne sadržine dok je sam svojim uposebljenjima ne objavi i to važi za svaki stupanj duha*, za svaku njegovu formu i unutrašnji razvoj formi i stupnjeva duha.

Samo *objavljivanje duha ima tri forme*. Jedno je *postajanje*, drugo je *postavljanje i pretpostavljanje*, treće je *stvaranje i proizvođenje*. Za temu *objektivnog* duha od neposredne je važnosti drugi način objave duha koji je svojstven konačnom duhu, još-ne-apsolutnom duhu. *Zadatak je filozofije prirode ili života* da pokaže objavu duha kao apstraktne ideje, a ta je objava (1) *postajanje* prirode ili života, obrt ideje u neposrednost spoljašnjeg i upojedinjenog postojanja. Iako je i priroda postavljenost, njena postavljenost ima formu neposrednosti, bivstvovanja izvan ideje, ovdje kod prirode ili života bez određenja prividnosti. Ova forma protivreći unutrašnjosti ideje koja nije od drugog postavljena već je sebe postavljajuća, koja nije uvek pretpostavka drugog već je sebe iz svojih pretpostavki proizvodeća itd. – *Duh prevladava prirodu* kao spoljašnjost, upojedinjenost i neposrednost stvarajući sebi odgovarajuće postojanje koje je opšte, koje ima unutrašnjost, koje je u sebe reflektovano, samosvesno tj. duh kao takav, duh kao duh, duh za sebe itd. Duh za sebe najpre je konačni duh. *Konačni duh* više nije razliven u spoljašnjost i ono jedno-izvan-drugog prirodnih bića, već je sebe-objavljujući, za-sebe-bivstvujući, prirodu nasuprot sebi (2) *postavljajući* duh, duh koji prirodu čini predmetom, koji reflektuje o prirodi, koji vraća spoljašnjost prirode u svoju unutrašnjost, idealizuje prirodu i tako u svom predmetu postaje za sebe. Ali, s druge strane je to prvo bivstvovanje za sebe duha još neposredno i apstraktno, a ne apsolutno bivstvovanje za sebe duha; bivstvovanje duha izvan sebe još nije potpuno prevladano. Tek probuđeni duh još ne zna svoje jedinstvo sa duhom po sebi koji je zavijen u prirodu, tako da još stoji u spoljašnjem odnosu prema prirodi. Pokazuje u svemu dve strane: u svom odnosu prema drugom u svojoj svesti je reflektovan u sebe i time samosvestan, zna šta hoće, ali je jedinstvo svesti i samosvesti ovdje još prazno i površno, tako da je konačni duh uprkos svom bivstvovanju-kod-sebe istovremeno i kod drugog. Konačni duh je postavio svet kao njegov svet, priroda je postavljena kao ono u-sebe-reflektovano, čime priroda dobija formu *sveta* tj. formu onog

duhu drugog, formu onog postavljenog nasuprot njemu; istovremeno je to drugo zadržalo privid samostalnosti, privid neposrednosti egzistencije, ostalo od njega nezavisno, neposredno prisutno, od duha nepostavljeno, već samo (2) *pretpostavljeno*, nečeg što reflektujućem mišljenju prethodi. Postavljenost prirode još nije apsolutna već je ostvarena samo u reflektujućoj svesti, znači nije pojmljena kao opstajuća samo kroz beskonačni duh, samo kao njegovo stvaranje. *Priroda, ono drugo, ovde je još pojmljena kao granica, a ne još samo kao sredstvo za duh*. Kao što je napomenuto ovde se pretpostavlja Hegelova filozofija prirode koja pokazuje nastajanje duha za sebe u krilu prirode duhovnim stvaranjem. Otuda ne treba da čudi ovo Hegelovo čvrsto uverenje da se stanoviše refleksije konačnog duha koji postavlja ali i pretpostavlja prirodu, spoljašnju i samu ljudsku prirodu, kao svet prirode i svet čoveka. Ono drugo kao granicu prevladava *beskonačni, apsolutni duh u apsolutnom znanju kao najvišoj formi objavljivanja duha*. – U apsolutnom duhu tek iščezava dualizam samostalne prirode i duha koji počinje da postaje za sebe bivstvujući ali koji još nije pojmio svoje jedinstvo sa prirodom. Apsolutni duh tek zna ne samo da je priroda njegova, da je ona njegov svet, nego da je on sam ta njegova priroda, zna da je on sam to njegovo drugo, da je on sam taj koji (3) *stvara* bivstvovanje tj. da je on proizvođač prirode i konačnog duha, da priroda i konačni duh gube svaki privid svoje samostalnosti nasuprot apsolutnom duhu, potpuno prestaju da budu granica za apsolutni duh i pojavljuju se samo kao sredstvo kroz koje duh dostiže svoje apsolutno bivstvovanje za sebe, apsolutno jedinstvo njegovog bivstvovanja po sebi i bivstvovanja za sebe, svoje pojmovne mogućnosti i svoje stvarnosti. – Otuda sledi i *zadatak filozofije kao apsolutnog znanja*, što mi ovde pretpostavljamo, naime da ocrta napredovanje nesavršenih formi objave duha ka najsavršenijoj formi. Sama svetska povest može se razumeti kao niz shvatanja onog večnog. Ukoliko filozofija nije određena kao apsolutno znanje ona pada na iskušavanju potreba konačnog duha za apsolutnim duhom koje je potreba duha da sebe sazna i tako bude sa sobom apsolutno izmirujući, te je *nemoćna pred religijom* koja međutim tu potrebu zadovoljava, pa dolazi do apsurdne situacije da je po sebi niži oblik duha u realnosti iznad po sebi ali ne i za sebe višeg oblika apsolutnog duha, religija iznad filozofije umesto da bude izazov filozofije. Filozofija kao apsolutno znanje sobom prožima svetsku povest kao što je i od nje prožeta, jer svetska povest je niz shvatanja večnog, na čijem završetku je tek stupio pojam apsolutnog duha. Kao primer može se navesti *povest predstavnog shvatanja apsoluta u religiji*. Orientalne religije, jevrejska religija još shvataju boga samo kao oca, slično kao i prosvetiteljstvo, naime kao u sebi zatvorenog, apstraktnog, dakle još ne duhovnog boga, kao apstraktnu idealnost sveta. Stari Grci shvataju boga u njegovoj idealnosti

ali istovremeno kao individualizovanog, određenog, posebnog još ne kao opšteg, stoga kao totalnost duhova koji su jedan-izvan-drugog i obrazuju krug duhovnih individualnosti, dok povezujuće jedinstvo jeste kao tuđa moć koja je i ovim posebnim duhovima naspramna. Tek je hrišćanska religija prirodu boga koja je u sebi samoj različita, i time totalnost božanskog duha objavila u formi jedinstva. Taj isti sadržaj apsoluta ima i Hegelova filozofija ali ne u formi predstave već u formi pojma ili apsolutnog znanja a postignućem toga filozofija je najviša objava apsoluta.

Time je određeno šta je duh, sledeći Hegela, kroz odnos prema prirodi ili životu, kao i koja je procesualnost duha. Duh se razvija u svojim formama subjektivnog, objektivnog i apsolutnog duha po Hegelu.

## 2. ODREĐENJE

*Duh kao takav ili za sebe razvija sebe u tri forme*<sup>3</sup> a jedna od tih formi je i forma objektivnog duha. (1) Duh za sebe je u formi odnosa prema sebi samom kao prema drugom ili u formi bivstvovanja, neposrednosti, a unutar njega njemu postaje „ideelna totalnost ideje, tj. da ono što je njegov pojam postaje za njega“ i njegovo bivstvovanje je da bude kod sebe ili slobodan: tako je duh za sebe duša ili prirodni-duh, svest ili duh u 'odnosu' i subjekt ili sebe u sebi određujući duh – rečju, *subjektivni duh*. (2) Duh kao takav u formi realnosti kao sveta koji valja da je od duha proizvođači i proizvedeni, i u kome je sloboda kao prisutna nužnost: tako je *objektivni duh* lice ili neposredna slobodna volja i formalno pravo, moralni subjekt ili u sebe reflektovana slobodna volja i pravo subjektivne volje i običajni subjekt ili supstancijalna slobodna volja i totalnost nužnosti slobode (3) Duh kao takav u po i za sebe bivstvujućem i večno sebe proizvođačem jedinstvu objektivnosti duha i njegove idealnosti ili njegovog pojma, duh u svojoj apsolutnoj istini – rečju, *apsolutni duh*.

### 2. određenje kao odnos subjektivnog i objektivnog duha prema Hegelovoj Enciklopediji

Ovde treba za naš interes pre svega rasvetliti smisao konačnog duha i posebno konačnog objektivnog duha, jer njega ne pretpostavljamo nego nastojimo da ga postavimo, pre svega, u momentu u sebe reflektovane slobodne

3 Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Enciklopedija filozofijskih znanosti*, §§385-386.



volje i njenog prava=objektivnosti. U tom smislu moramo iscrpnije navesti i *stranu razlikovanja objektivnog duha prema subjektivnom i apsolutnom*. – Subjektivni duh kroz stupnjeve duše i svesti postaje duh za sebe čiji unutrašnji proces daje najvišu odredbu subjektivnog duha – slobodni duh u kojem je duh prevladao centralnu odredbu subjektivnog duha da se *prema sebi odnosi kao prema drugom* i time razvio novu odredbu da je duh *u drugom kao u onom njegovom*: naime duh je *slobodni duh* ukoliko je kao slobodna volja koja samu sebe određuje pri čemu samoodređenje=sloboda u kojoj je volja kao čista subjektivnost čiji je sadržaj beskonačna određenost ili sloboda, u kojoj su pojam i predmet identični, slobodna volja koja je „za sebe samu kao slobodna volja jer se prevladao formalizam, slučajnost i ograničenost“ praktičkog duha pa je slobodna volja<sup>4</sup> kroz sebe postavljena neposredna pojedinačnost, ali koja je isto tako pročišćena u opšte određenje...jer misli sebe, jer zna taj svoj pojam i jer je volja kao slobodna inteligencija“.

*Prelaz subjektivnog duha u objektivni duh*<sup>5</sup> pokazuje da je objektivni duh više određenje konačnog duha, konačne volje u kojoj ona *nije* više samo umna volja uopšte ili umna volja po sebi koja kao takva pada u neposrednost pojedinačne volje koja zna i hoće svoju slobodu kao svoju najvišu svrhu, dok je za nas ta pojedinačna slobodna volja samo *formalna* delatnost te svrhe, – već je, iako konačna, to volja koja razvija svojom delatnošću sadržaj slobode kako bi se taj *sadržaj slobode postavio kao bivstvujući svet slobode*, kao konačna stvarnost slobode, u kojoj bi *sloboda bila kao prisutna nužnost*. Čovek uopšte, ljudska opština, zajednica zna, prema Hegelu, već u religiji da je odnos prema apsolutnom duhu njegova suština, pa joj onda ostaje da tu svoju suštinu, svoju duhovnu samosvest ima pred sobom i u svom širenju u svet-skoj egzistenciji, da mu bude supstancija u obrazovanju i konstituisanju porodice, društva i države jer čovek sebe=sadržaj svoje slobode može ostvariti samo u zajednici sa drugim ljudima; to će i pojedinačnom čoveku koji živi u takvoj egzistenciji omogućiti da mu običajna uverenja postanu udomaćena pa da u sferi posebne egzistencije, sadašnjeg osećaja i htenja bude stvarno slobodan. – Prelaz subjektivnog duha u objektivni se neposrednije sastoji u onom poznatom Hegelovom *obrtu mogućnosti u stvarnost* u samom pojmu sadržanog, da je naime u tom specifičnom pojmu slobode kao takvom ili za sebe, a takav je on u slobodnom duhu ili slobodnoj umnoj volji, sadržano to da je sloboda stvarnost konačnog duha.

Za potrebe preciziranja *pojma slobodne volje* vrlo su značajne Hegelove *antropološke, fenomenološke i psihološke* odredbe koje čine supstanciju

4 Isto, §481.

5 Isto, §482.

slobodne umne volje koja zna za sebe kao za ideelnost svoje totalnosti i koja se svojom delatnošću oslobađa da u onom drugom sebe bude kod sebe, oslobađa se za objektivnost. Tako (1) u pojmu *duše* ili prirodnog duha leži to da duh sebe pretpostavlja kao jednostavnu opštost koja u telesnoj pojedinačnosti više ne bivstvuje izvan sebe, nego u svojoj konkretnosti i totalnosti<sup>6</sup>, te to da je jednostavna za sebe bivstvujuća opšta imaterijalnost prirode. Duša je<sup>7</sup> (a) Duša u svojoj neposrednoj prirodnoj određenosti, prirodna duša; (b) Duša koja kao individualna stupa u odnos prema ovom njenom neposrednom bivstvovanju pa je u njegovim određenostima apstraktno za sebe i time je osećajuća duša; (c) jeste osećajuća duša kao ona u koju je unesena totalna njena telesnost i koja je u tome stvarna duša. (2) Subjektivni duh je *svest* ukoliko je taj duh za sebe ili ukoliko je posredovan, duh u 'odnosu' i uposebljenju<sup>8</sup>. U totalnosti određenja duše razvija se negativnost njene telesnosti u čistu ideelnu identičnost sa sobom, postaje *svest, ja*, i time za sebe suprotna njenom drugom koje je njen predmet. Uprkos svom bivstvovanju za sebe ja istovremeno nije za sebe već je u odnosu prema drugom, prema onom datom, tako da je sloboda onog 'ja' samo apstraktna, uslovljena i relativna. Duh, doduše, nije više utopljen u prirodi, već je u sebe reflektovan i odnosi se prema prirodi, dakle samo se *pojavljuje* kao duh, kao ono koje saznaje sebe i drugo, i stoji u odnosu prema stvarnosti, a nije *stvarni* duh, još se ne drži čvrsto svoje apsolutnosti, ne manifestuje se kao stvaralac drugog. Stoga se *fenomenologijom duha* zove ovaj deo filozofije subjektivnog duha. Cilj duha kao svesti je da se izvesnost sebe podigne do istine, da svoju pojavu duh učini identičnom sa svojom suštinom.<sup>9</sup> Egzistencija koju duh ima u svesti ima svoju konačnost u tome što je ona samo formalni odnos prema sebi, samo izvesnost. Kako je objekt samo apstraktno određen kao ono njegovo ili kako je duh u objektu samo reflektovan u sebe kao apstraktni 'ja', to egzistencija duha ima u sebi još neki sadržaj koji ne postoji kao od 'ja'. Stepene svesti su (a) *svest* uopšte koja ima neki predmet kao takav, (b) *Samosvest* za koju je 'ja' predmet i (c) *um* ili pojam duha kao jedinstvo svesti i samosvesti naime da duh posmatra sadržaj predmeta kao samog sebe, a sebe samog kao po i za sebe određenog. Hegel ukazuje na *prelaz samosvesti u um* gde je opšta samosvest shvaćena kao takva za koju njoj suprotna druga samosvest nije neslobodna, već jednako samostalna, pa uzajamno odnoseći samostalni subjekti prevladavajući njihovu nejednaku posebnu pojedinačnost

---

6 Isto, §388.

7 Isto, §390.

8 Isto, §387.

9 Isto, §416.

dolaze do svesti o svojoj reelnoj opštosti, njihove svima pripadajuće slobode i time do zora njihove određene identičnosti jednog sa drugim. Ovaj odnos Hegel objašnjava kao jedinstvo pojma ili subjektivnost i objektivnosti. *Ovo spekulativno jedinstvo opšte samosvesti jeste supstancija običajnosti, naime porodice, polne ljubavi, patriotizma= htenja opštih svrha i interesa države, ljubavi prema bogu, hrabrosti= postavljanja života u jednu opštu stvar, časti, koja ima nešto istinski opšte za svoj sadržaj. Um čini prelaz svesti u duh.*

Hegelova *psihologija* razmatra duh kao takav<sup>10</sup>, duh koji se u *predmetu odnosi samo prema sebi samom*, u predmetu ima posla samo sa svojim vlastitim određenjima, shvata svoj vlastiti pojam. *Duh i um stoje u istom odnosu kao telo i težina, volja i sloboda.* Um gradi supstancijalnu prirodu duha; um, istina i ideja su sinonimni izrazi za suštinu duha, ali tek *duh kao takav zna da je njegova priroda um i istina.* Shvatajući obe strane, subjektivnost i objektivnost, duh kao takav postavlja sebe najpre u formi subjektivnosti dakle kao *inteligenciju*, a postavljajući sebe u formi objektivnosti on je *volja*. Inteligencija dolazi do toga da ono što ona zna nije apstrakcija već je objektivni pojam i da s druge strane predmet gubi formu nečeg datog i dobija oblik samom duhu pripadajućeg sadržaja. Pošto inteligencija dolazi do svesti da ona *uzima sadržaj iz sebe same*, te stoga dospeva do sebe samog za svrhu postavljajućeg *praktičkog duha, volje*, koja ne započinje od neke spolja date pojedinačnosti, kao inteligencija, već od takve pojedinačnosti koju ona zna kao ono njeno, pa potom iz tog sadržaja, nagona, sklonosti, sebe u sebi reflektujući, odnosi se na nešto opšte, najzad sebe uzdižući do htenja onog po i za sebe opšteg, do htenja slobode, njegovog pojma. Duh je opšta, suprotnosti lišena izvesnost sebe samog. Duh je konačan ukoliko ima svoja određenja u svom znanju, naime kroz svoju neposrednost ili u tome da je subjektivan ili kao pojam.<sup>11</sup> Razlika duha i uma pada u pojedinačnost. Naime, svest je kao um samo po sebi identičnost ja sa njegovim drugim, dok duh sada postavlja za sebe da zna ovu identičnost ja sa njegovim drugim.<sup>12</sup> Produkcije su teorijskog duha samo formalne, samo njegov idealni svet i dobijanje apstraktnog samoodređenja u sebi.<sup>13</sup> Volja kao praktički duh ima posla samo sa samoodređenjima, svojom vlastitom, ali još uvek samo formalnom stvari, sa ograničenim sadržajem koji dobija formu opštosti. Duh kao inteligencija kao produkt duha još *nema* pojam, nego reč, a kao volja, još *ne* čin i delanje, nego uživanje. Inte-

10 Isto, §§440-444.

11 Isto, §441.

12 Isto, §443.

13 Isto, §444.

ligencija<sup>14</sup> ima najpre a. neposredni objekt pa je inteligencija koja se odnosi na neposredni pojedinačni objekt, stvarno znanje ili zor, neposredno saznanje ili svest postavljena sa određenjem umnosti, prožeta izvesnošću duha koja se razvija u osećaj neposredne stvari, u pažnju koja i odvaja i fiksira objekt i u zor koji je vlastiti, objekte kao sebe-samog-spoljašnjim postavljajući. b. Inteligencija ima, dalje, sebe reflektovanu stvar koje se setio, kao iz 'odnosa' prema pojedinačnosti objekta sebe u sebe vraćajuće i objekt prema nečemu opštem odnoseće predstavljanje koje je sećanje, moć uobrazilje i pamćenje. c. Inteligencija je, najzad, kako subjektivan tako i objektivan predmet, konkretnog opšteg predmeta poimajuće mišljenje u određenom smislu da ono što mi mislimo takođe i jeste, takođe i koje se razvija u razum, sud i um. Inteligencija koja sebe nalazi određenom, koja polazi od privida u kom je neposredno i čija je suština saznanje kao delatnost da um koji u sebi nalazi postavi kao njen, za sebe prelazi u volju, praktički duh. Inteligencija, znajući sebe kao ono što određuje sadržaj, koji je isto tako njen kao što je određen kao bivstvujući, jeste volja.<sup>15</sup>

Hegelova određenja volje su za nas od posebne važnosti i zato ih treba razviti određenije. *Volja* ima svoj određeni pojam u tome da je slobodna jer sama sebi daje sadržaj. Kao volja duh stupa u stvarnost, kao znanje on je na tlu opštosti pojma.<sup>16</sup> Volja čini stranu realnosti ideje duha, ona je ispunjeno bivstvovanje za sebe ili pojedinačnost. *Konačnost volje* sastoji se u formalizmu tog pojma da je njena ispunjenost pomoću sebe apstraktna određenost, koja još nije umna, nije po i za sebe, nije kao *volja koja sebe misli*. Prava je sloboda kao običajnost to da volja za svoje svrhe nema subjektivan tj. sebičan već opšti sadržaj, a takav je samo u mišljenju i pomoću mišljenja. Proces volje je obrnut od procesa inteligencije<sup>17</sup>: inteligencija, teorijski duh se za nas pokazala kao iz objekta u sebe iduća, u objektu sebe sećajuća i svoju unutrašnjost za objektivnu saznavajući duh. U tom vrhuncu inteligencija postaje volja. *Volja kao praktički subjektivni duh je obrnuto proces objektivacije unutrašnjosti koji je još povezan sa formom subjektivnosti*. Taj proces se u okviru subjektivnog duha prati do tačke u kojoj hoteća inteligencija postaje objektivnim duhom tj. do tačke u kojoj produkti volje prestaju da budu puko uživanje i počinju da postaju čin i delanje. Taj proces objektiviranja volje u okviru subjektivnog duha prolazi kroz stupnjeve praktičkog osećaja, nagona prirodne volje i samovolje te naposljetku blaženstva iz kojeg se uzdiže do slo-

---

14 Isto, §445.

15 Isto, §468.

16 Isto, §§469-470.

17 Isto, §469.

*bodnog duha*. Volja se tako najpre pojavljuje a. u formi neposrednosti, tako da ona sebe još nije postavila kao slobodno i objektivno određujuću inteligenciju, nego nalazi sebe samo kao takvo objektivno određenje. Ona je najpre *praktični osećaj*, ima neki pojedinačni sadržaj i sama je neposredno pojedinačna, subjektivna volja, koja sebe kao objektivno određujuća ispunjava, ali je lišena istinskog, po i za sebe opšteg sadržaja, još nema svoj pojam, svoju slobodu samu za svoj sadržaj i svrhu, još nije objektivna volja, ali to postaje tako što svoju pojedinačnost dorađuje, kako bi od opštosti po sebi došla do po i za sebe opšteg sadržaja. Praktički osećaj<sup>18</sup> je uopšte to da volja svoje samoodređenje nalazi u sebi kao pojedinačnost određena svojom unutrašnjom prirodom. Taj sadržaj je po sebi uman, ali je s druge strane kao neposredno pojedinačan prirodan, slučajan i subjektivan i proizlazi iz partikularnosti potreba, mnenja itd. *Srce* je uopšte subjekt ukoliko su u njemu ujedinjeni u totalnost svi 'različiti' praktički osećaji i srce je utoliko različito od razuma i njegovih jednostranih apstrakcija, ali ne i od uma koji je kao mišljenje i sam totalnost, ali i objektivnost mišljenja, pa *stvarna* umnost srca i volje može postojati samo u opštosti inteligencije, a ne u pojedinačnosti osećaja koji i sam *može* biti jednostran, nesuštinski i rđav. Osećaj je samo forma neposredne vlastite čovekove pojedinačnosti i sve čemu svest daje neku predmetnost, svaki objektivni sadržaj može se pojaviti u formi osećaja. Ono umno pomišljeno je *isti sadržaj* što ga ima dobar praktički osećaj, ali u opštosti i nužnosti, u objektivnosti i istini. *U analizi osećaja, kao i nagona i samovolje treba se upuštati samo u njihovu formu jer njihov je sadržaj umno moguće razviti samo kao prava i dužnosti, zakone itd. jer ono što u praktičkim osećajima prelazi prava i dužnosti samo je samovolja i sujeta, dakle posebna subjektivnost.* Praktički osećaj<sup>19</sup> sadrži trebanje kao svoje samoodređenje samo po sebi, subjektivno, naime u odnosu prema bivstvujućoj pojedinačnosti koja postoji kao važeća samo u primerenosti onom samoodređenju. Taj odnos samoodređenja prema postojanju je samo subjektivni i površni *osećaj prijatnog ili neprijatnog*. Osećajuća volja je poređenje spolja ili iznutra iz afekcija dolazeće, neposredne određenosti sa njenom kroz njenu vlastitu prirodu postavljenom određenošću, što je značenje trebanja na nivou praktičkog osećaja. Odgovaranje samoodređenju je prijatnost, a neodgovaranje neprijatnost. Sud načinjen na osnovu toga je spoljašnji i slučajan, a kod važnijih stvari je ravnodušno da li je to meni prijatno ili ne. Praktični osećaji<sup>20</sup> su požuda, bes, strah, smelost, zavist, zloba, radost, ljubav, mržnja, čežnja, žar i

18 Isto, §471.

19 Isto.

20 Aristotel, *Nikomahova etika*, Zagreb 1982, 1105b11 id.

sažaljenje. Postoje i osećaji uživanja, radosti, zadovoljstva, veselosti koji su odgovaranje nekog događaja, stvari ili lica vlastitoj određenosti po i za sebe koje je živahnije ili mirnije, trajnije ili pojedinačno i prolazno. Strah je osećaj mog sopstva i istovremeno mom samoosećaju pretećeg zla, slično i prestrašenost. Potom nada, strepnja, bol itd. su praktički osećaji koji nisu toliko afekcije. Stid, kajanje, zadovoljstvo itd. su ti praktički osećaji. *Pravi* praktički osećaji potiču iz mišljenja, iz supstancijalnog sadržaja onog pravnog, moralnog, običajnog i religioznog kada ono dospe u osećajuću volju. Kajanje je osećaj neodgovaranja mog činjenja sa mojim dužnostima ili takođe sa mojom korišću, u svakom slučaju sa nečim po i za sebe određenim. Kada mi kažemo da pravi praktički osećaji imaju vlastiti sadržaj to ne treba shvatiti tako kao da bi pravni, moralni, običajni i religiozni sadržaj bio nužno u osećaju. Na primer može se osećati kajanje kod dobrog čina, a kod odnošenja delanja prema dužnosti ne mora se nužno osećati nemir i ljutnja u osećaju, štaviše mogu onaj odnos delanja prema dužnosti odvojiti u predstavnu svest i time ostati kod mirnog razmatranja stvari. Neki razborit čovek, neki veći karakter može nešto naći primereno svojoj volji, ili obrnuto njoj neprimereno, a da ne oseti radost niti nesreću, da ne oseti bol. Ko pak zapadne u takve osećaje, taj je više ili manje zarobljen *sujetom*, time da posebnu važnost pridaje tome da baš on, taj posebni ja, iskušava sreću ili nesreću. *Pitanje o poreklu zla u svetu* javlja se na tlu ovog formalno praktičnog. *Trebanje* ima neograničeno mnogo značenja i to značenje mora da se odredi, budući da i slučajne svrhe jesu trebanje, a one znaju biti sujetne i ništavne. Zlo je uopšte sud konačnog života i duha. Pre svega je praktično trebanje reelan sud.<sup>21</sup> Neposredna, samo zatečena primerenost ili neprimerenost bivstvjuće određenosti potrebi je suprotna pojmu volje, negacija pojma volje. (2) U nagonima i sklonostima je napredovanje ka umnosti volje u tome da se po sebi bivstvjuće jedinstvo opštosti i određenosti koje je volja zadovolji, tj. da bude za sebe tako da je primerenost njenog unutrašnjeg određenja i bivstvovanja postavljena kroz nju, u trebanju, da ne bude samo nešto subjektivno, već da se kroz delatnost nagona ukine sama subjektivnost. Volja je u nagonu i sklonosti još *prirodna volja* identična sa svojom određenošću; a *strast* je volja koja se kao totalnost određenja baca u jedno od ograničenih određenja koja su uopšte ili po sebi postavljena sa suprotnošću. U praktičkom osećaju je slučajno da li neposredna afekcija odgovara ili ne odgovara unutrašnjoj određenosti volje. Ova slučajnost i zavisnost od spoljašnje objektivnosti *protivreči* volji kao po i za sebe određenom saznanjem i kao objektivnosti u njenoj subjektivnosti sadržanoj znajućoj. Stoga se *ne* može ostati kod tog *poređenja* i kod *pukog nalaženja*

21 Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Enciklopedija filozofijskih znanosti*, §473.

tog podudaranja, već se hoće da se postavi objektivnost kao moment njenog samoodređenja, da ono odgovaranje, zadovoljenje volje bude od nje proizvedeno. To je *nagon u odnosu na praktički osećaj*. Nagon se mora razlikovati od požude, ona pripada samosvesti, još ne savladanoj suprotnosti između subjektivnog i objektivnog. *Požuda* je nešto pojedinačno i teži samo pojedinačno nekom pojedinačnom, trenutnom zadovoljenju. Nagon pošto pripada hoćećoj inteligenciji polazi od prevladane suprotnosti subjektivnog i objektivnog i obuhvata jedan niz zadovoljenja, dakle neku celinu, nešto opšte. S druge strane, pošto i sam nagon proizlazi iz praktičkog osećaja i samo je njegova prva negacija još nešto posebno, pa čovek uronjen u nju jeste neslobodan zbog neodređenosti tog sadržaja. Treba ukazati na *konačnost nagona i nužnost njihovog prevladavanja u samovolji*.<sup>22</sup> Sklonosti i strasti imaju po sebi uman sadržaj, ali taj je još u subjektivnoj, pojedinačnoj volji, pa su nagoni i strasti podvrgnuti slučajnosti i priviđaju se kao posebni, tako da se na spoljašnji način i, time, prema neslobodnoj nužnosti odnose kako međusobno tako i prema individui.<sup>23</sup> S jedne strane, samo mrtav i licemeran moral može udariti na formu strasti kao takvu, jer ona samo znači da je neki individuum sav živi interes stavio u neku posebnost određenja volje. Strast dakle nije ni dobra ni rđava. *Nagoni su seksualni nagon, nagon za snom, glad, žeđ, potom nagon za samopotvrđivanjem, potčinjavanjem, pešačenjem, nagon duševnosti itd. te nagon usmeren ka vrednostima itd. Za sklonosti se može pitati neposredno da li su dobre ili rđave, potom do kog su stepena dobre i kako se međusobno moraju ograničiti, pošto su međusobno posebne, a ima ih mnogo; te budući da ih ima mnogo, a nalaze se u jednom subjektu, već prema iskustvu, ne mogu se zadovoljiti sve. Njihova formalna umnost je u njihovoj težnji realizaciji. Istinska umnost njihova međutim ne može se postići razmatranjima spoljašnje refleksije koja pretpostavlja samostalna prirodna određenja i neposredne nagone i sklonosti, pa joj na taj način nedostaje krajnja svrha za njih. Ali imanentna refleksija duha je da se pređe preko njihove posebnosti, prirodne neposrednosti, te da se njihovom sadržaju da umnost i objektivnost, tako da se njihovi odnosi pokažu kao nužni odnosi, kao prava i dužnosti. To objektiviranje i umnost pokazuje istinski sadržaj nagona i sklonosti, osećaja, kao i njihov međusobni odnos, u istom onom smislu u kom je Platon pokazao da se pravednost, pravo duha u celoj njegovoj prirodi, može prikazati samo u objektivnom obliku pravednosti, tj. u konstrukciji države kao običajnog života. Koje su sklonosti dobre ili rđave, te njihovo podređivanje, određeno je u odnosima koje duh proizvodi razvijajući se kao objektivni*

22 Isto, §§473-475.

23 Isto, §474.

*duh*; u tom razvoju i odnosu volja, u toj intersubjektivnosti volja, sadržaj samoodređenja gubi slučajnost i samovolju. *Stoga je rasprava o nagonima smeštena zapravo u učenju o pravnim, moralnim i običajnim dužnostima.* (3) Volja je misaona, mišljenje je ono opšte koje se uzdiže iznad posebnosti nagona, postavljajući se iznad njihovog raznolikog sadržaja i to je subjektivno mišljenje kao refleksija, pa postaje *reflektirajuća volja*. *Time posebni nagoni postaju ono njeno, od volje postavljeno, ne više neposredno, a volja se sa njima povezuje i sebi daje određenu pojedinačnost i stvarnost.* Volja ima izbor između sklonosti i jeste tako *samovolja*.<sup>24</sup> Samovolja je za sebe slobodna, jer je samoodređnost volje u sebe reflektovana i time negacija neposrednosti samoodređivanja. No, formalna opštost samovolje koja *odlučuje, rešava i zaključuje za stvarnost*, za svoj sadržaj ima sadržaj sklonosti, utoliko je stvarna samo kao slučajna i subjektivna volja. Samovolja je protivrečje da se ostvaruje u nekoj posebnosti koja je za nju ništavna, i da izlazi iz svakog zadovoljenja i prelazi u drugo i tako je proces u beskonačnost. Reflektujuće mišljenje dolazi potom do reflektujuće opštosti ili *blaženstva* koje je opšte zadovoljenje kao istina posebnih zadovoljenja.<sup>25</sup> *U opštosti blaženstva volja žrtvuje nagone jedne drugima i direktno samoj opštoj svrsi prema kvalitativnim i kvantitativnim određenjima.* S druge strane i afirmativni sadržaj blaženstva je samo u nagonima, pa je ono što odlučuje u šta stavlja blaženstvo ponovo praktički osećaj i samovolja. Blaženstvo je samo predstavna=apstraktna opštost sadržaja volje koje samo treba da bude; blaženstvo je nešto što je posebnim nagonima i sklonostima spoljašnje, opštost refleksije, pa je opet samo apstraktna pojedinačna volja povezana sa onim posebnim. *Istinski slobodna volja* je ta koja je onim nagonima i sklonostima unutrašnja i koja u njima sebe ostvaruje kao što je rečeno kod slobode, koja je *slobodan običajni sadržaj prava i dužnosti u onim strastima*. Umna volja koja hoće slobodu, svoj pojam koji je um, a um nije objektivnosti spoljašnji poput samosvesti ili 'ja', već je jedinstvo subjektivnosti i objektivnosti, pa je u subjektivnosti slobodne volje već sadržana njena objektivnost. *Prava i dužnosti su unutrašnja umna refleksija strasti, nagona i sklonosti kako bi se među njima uspostavili nužni odnosi i istinski došlo do ostvarenja njihovog umnog sadržaja u celini. To čini prelaz na stvarno slobodnu volju koja je osnova objektivnog duha.*

Stvarno slobodna volja je za sebe kao slobodna volja i ona je prevladala formalizam, slučajnost i ograničenost praktičkog sadržaja. Slobodna volja je kroz sebe postavljena neposredna pojedinačnost koja je prevladala posredovanja drugim, ali koja je isto tako pročišćena do opšteg određenja,

24 Isto, §478.

25 Isto, §479.



do same slobode. To opšte određenje volja ima za svoju svrhu i predmet jer sebe misli, jer zna taj svoj pojam, jeste volja kao slobodna inteligencija u smislu koji je predočen kao prelaz u objektivnost.<sup>26</sup> Duh koji svoju suštinu, slobodu zna i hoće jeste umna volja uopšte ili po sebi, ideja, stoga samo pojam apsolutnog duha. Ovo je vrlo važno određenje jer ono čini prelaz u objektivni duh. Kao apstraktna ideja ona može biti samo u neposrednoj volji egzistirajuća, jeste strana postojanja uma, pojedinačna volja koja je znanje svog apsolutnog određenja koje čini njen sadržaj i svrhu, i čija je ona samo formalna delatnost. *Ideja se pojavljuje samo u volji koja je konačna, ali je delatnost da ideju razvije i da njen sadržaj postavi kao postojanje, koje je kao postojanje ideje stvarnost objektivnog duha.* Ovde dolazi onaj obrt znanja koje je spekulativno u stvarnost već kao znanja, jer ljudi u tom znanju nemaju tu ideju nego oni ta ideja jesu. *Htenje slobode nije više nagon koji traži svoje zadovoljenje, nego karakter=duhovna praktička svest koja je postala beznagonskim bivstvovanjem.* No i ta sloboda koja ima za sadržaj i svrhu slobodu i sama je samo pojam, princip duha i srca pa je određena da se razvije u predmetnost u pravnu, običajnu, religioznu i naučnu=filozofsku stvarnost. Kada, prema Hegelu, individue i narodi jednom uhvate u svojoj predstavi apstraktni pojam za sebe bivstvjuće slobode, ona ima nesavladivu jačinu jer je suština duha i to kao sama njegova stvarnost. *Hrišćanstvo* je, prema Hegelu, unelo u svet ovu ideju po kojoj individuum kao takav, kao za sebe bivstvjući ima beskonačnu vrednost jer je predmet i svrha ljubavi boga, određen je da stoji u *apsolutnom* 'odnosu' prema bogu kao duhu, da taj duh u njemu stanuje, tj. da je čovek *po sebi* određen za *najvišu slobodu*. Ako čovek u religiji kao takvoj zna odnos prema apsolutnom duhu kao svoju suštinu, onda ona nadalje božanski duh ima kao sadašnji i u sferi svetovne egzistencije kao supstanciju države, porodice itd. Ti se odnosi pomoću duha izobražavaju i njemu primereno konstituišu, kao što pojedincu pomoću takve egzistencije uverenje običajnosti postaje udomaćeno pa je onda u toj sferi posebne egzistencije, sadašnjeg osećanja i htenja stvarno slobodan.

Sam pojam objektivnog duha deli se na momente, a oni su formalno pravo, moralnost i običajnost.<sup>27</sup> Mi ovde želimo samo da pokažemo *prelaz subjektivnog duha, slobodne volje u objektivni duh*, te pojedinačne volje koja je znanje svog apsolutnog određenja koje je njen predmet i svrha i čija je ona samo formalna delatnost, pa se dalje njeno razvijanje sastoji u prelaženju te svrhe tom delatnošću u postojanje, kako bi se taj apsolutni sadržaj tom delatnošću preveo u postojanje ideje, u stvarnost objektivnog duha. A nakon toga

26 Isto, §474.

27 Isto, §§483-487

želimo da postavimo odnos objektivnog duha prema apsolutnom duhu, koji se može shvatiti i kao odnos onog konačnog, povesnog i onog beskonačnog, večnog. Hegel nam najsazetije ovaj poslednji odnos predočava tako da je *objektivni duh apsolutna ideja koja bivstvuje po sebi; objektivni duh je tako na tlu konačnosti i pojave, njegova stvarna umnost zadržava na sebi stranu spoljašnjeg pojavljivanja, onog povesnog*. Objektivni duh se uvek pojavljuje u refleksivnoj razlici svoje supstancijalne suštine i svog pojavljujućeg privida. Hegel određuje<sup>28</sup> u čemu bi se sastojala ta *prelazna pozicija objektivnog duha*, ta njegova zadržana spoljašnjost: sa jedne strane slobodu ima slobodna volja kao svoje unutrašnje određenje i svrhu, sa druge strane sloboda se ostvaruje u odnošenju prema nekoj spoljašnjoj zatečenoj objektivnosti u kojoj ona ne prestaje biti slobodom, a ta se spoljašnja objektivnost=spoljašnji materijal za postojanje volje sastoji u: (1) onom antropološkom partikularnih potreba, (2) spoljašnjim prirodnim 'stvarima' koje jesu za svest i (3) intersubjektivnom odnosu pojedinačnih volja koji je neka samosvest njih kao različitih i partikularnih. – Objektivni duh jeste realizacija pojma slobode u spoljašnjoj objektivnoj strani, tako da ova objektivna strana bude pojmom određeni svet, tako da je pojam u svetu kod sebe, sa sobom sjedinjen ili dovršen u ideji.<sup>29</sup> *Sloboda kao svet slobode ima formu nužnosti čija nužna veza ima supstancijalnu i pojavnu stranu*: supstancijalna nužna veza= umni sistem određenja slobode, a pojavna nužna veza=*moć* kao *priznatost*=važenje moći u svesti. U enciklopedijskom neposrednom uvođenju u objektivni duh potom se uvode *pojmovi zakona, običaja, prava i dužnosti* da bi se istakla opštost i objektivnost istinskih određenja slobodne volje.

*Uvođenje u ideju prava* ili objektivni duh izvedeno u §§1-32 Hegelovih *Osnovnih crta filozofije prava* daje uglavnom *psihologijska* u smislu učenja o subjektivnom duhu kao takvom određenja pojma volje i *razgraničenje od fenomenologijskog* shvatanja samosvesti koja kod duha za sebe i posebno kod subjektivnog duha kao slobodne umne volje ne dolaze više u obzir jer je *određenost duha apsolutno njegova i istinska*, znanje je znanje supstancijalne totalnosti koja nije ni subjektivna ni objektivna, duh kao takav se odnosi samo prema svojim vlastitim određenjima bez forme predmeta koji postoji za sebe koju određenost još ima u svesti i bez forme prirodne neposrednosti koju određenje ima u duši. „Razvoj je duha da realizuje pojam svoje slobode tako što će prevladati formu neposrednosti kojom njegovo delovanje opet započinje: sadržaj koji se uzdiže do zorova jesu njegovi oseti, njegove se

28 Isto, §483.

29 Isto, §484.

predstave uzdižu u misli itd.<sup>30</sup> – *Konačna volja, konačna sloboda*<sup>31</sup> javlja se u tri forme: (a) u formi *prirodne volje=neposredne volje= po sebi ili za nas slobodne volje*<sup>32</sup>, (b) u formi *samovolje* = u sebe samo po obliku reflektovane volje, a koja je po sadržaju zavisna od određenja svoje prirode i svoje spoljašnje stvarnosti, a kao neodređena nije zavisna od ovog ili onog sadržaja<sup>33</sup> i (c) konačna volja kao *refleksija u sebe prema sadržaju=formalna opštost blaženstva*<sup>34</sup>. – *Razlika konačnosti i beskonačnosti volje* sastoji se u tome što je volja konačna ukoliko je sadržaj volje od forme volje različito određenje=ako je to određenje volje neko prirodno određenje ili određenje iz njene spoljašnje stvarnosti, dakle, neposredno, dok je volja naprotiv refleksija u sebe i u drugo, posredovanje. *Beskonačna volja* je to da je u svom sadržaju vraćena u sebe, sadržaj je isto što i forma= volja je za sebe (forma) ono što je po sebi (sadržaj)=*slobodna volja koja za predmet ima slobodnu volju ili samu sebe za svrhu*= da egzistencija volje odgovara njenom pojmu kao što uvek odgovara njenom vlastitom predmetu. Na primer, u  *vlasništvu* kao pravu je predmet slobodne volje sama volja u formi ove spoljašnja stvar, te je stoga u egzistenciji vlasništva prisutna njegova nedodirljivost za druge volje, jer je stvar u slobodnoj volji kao njeno vlasništvo, što kod prirodne volje i samovolje nemamo. Da naglasimo, ne samo da volja *ima* ili *poseduje* stvar, već slobodna volja *jeste* spoljašnja stvar, prema Hegelu. Spoljašnja stvar se tako malo može izjednačiti sa fizičkom stvari na kojoj je, kao što se um može izjednačiti sa pojedinačnom dušom bez koje nije. Naime, jasno je da se kod stvari radi o bivstvujućem koje je *uvek moje*, pri čemu je to moje zapravo pojam opštosti. Ne opštosti kao odsustva u prirodnoj volji ili kao formalne opštost u samovolji već kao *ovom opštem, neposredno opštem, bez posebnosti, određenosti pa stoga (u) spoljašnjoj stvari, ne još (u) svrsi kao nameri. Naime, svrha kao namera* (te uverenje, umišljaj, krivica, interes, dobrobit itd) kod *vlasništva*, prema Hegelu, *nije još uvek moja. Tek u moralnosti i (moralnoj) običajnosti i svrha kao namera je moja*, od mojosti određena. Pri tome, naravno i sama mojost se razvija do *subjektivne* posebnosti koja sebe samu određuje kao predmet i kao posebnost prema kojoj se odnosi. Mojost nije određena samo kao neposredna opštost već ima svoj unutrašnji razvoj kod Hegela. Ipak kod *vlasništva* ništa drugo ne bi moglo biti u pojedinačnom ja

30 Isto, §440EFN. Razlika samosvesti i volje obrađena je u primedbi §7 Hegelovih *Osnovnih crta filozofije prava*.

31 Isto, §§10-20.

32 Isto, §§11-13.

33 Isto, §§14-18.

34 Isto, §§19 -20.

i u spoljašnoj stvari istovremeno ako nije opšte, stvar u njemu i ono u stvari, oni su kao život i živo. Apstraktno pravo, moralnost i moralna običajnost su, sve troje izrazi beskonačne slobodne volje, koja hoće slobodnu volju.<sup>35</sup> – Slobodna volja svoju slobodu treba da ima objektivno. Naime, slobodu kao umni sistem određenja i slobodu kao neposrednu stvarnost koja ovde ima značnije da je u subjektu i kao ono opšte u svim subjektima: da bi kao ideja bila za sebe ono što je po sebi: *pojam ideje volje glasi: slobodna volja koja hoće slobodnu volju.*<sup>36</sup>

### 3. ODREĐENJE

*Objektivni duh je za sebe bivstvujući duh, dok je apsolutni duh po i za sebe bivstvujući ili supstancijalni duh.* To znači da je u odnosu na subjektivni duh objektivni duh takav da ima svoje postojanje na sebi samom, na objektivnom duhu, a ne na onom prirodnom kao subjektivni duh, koji je po sebi bivstvujući duh, a slobodna volja kao supstancijalna je beskonačna volja, ali je kao duh konačna i time je to duh određen kao partikularan, koji svoju posebnost i ispunjenje ima na sebi, ne na prirodi, ili predmetu, ali zato dolazi do *suprotnosti onog što on treba da bude prema svom pojmu i onoga što on jeste u svom postojanju, i ta se razlika na tlu objektivnog duha ne može prevazići.* To istovremeno znači da *povesnost objektivnog duha i povesnost apsolutnog duha* nemaju istu osnovu, razlikuju se i suprotni su. Povesnost apsolutnog duha je izmirena u pojmu apsolutnog duha jer duh i jeste pojam, ideja, ali povest objektivnog duha je otvoreno protivrečje pojma i postojanja, a *postojanje ne može da se apsolutno izmiri sa pojmom na tlu prava.*<sup>37</sup>

Ukoliko se postavi pitanje o *unutrašnjoj nužnosti potrebe za apsolutnim duhom* onda Hegel odgovara da se ona najbolje zadovoljava u filozofiji. Filozofija je ta koja je unutrašnja nužnost jedne opšte potrebe u vezi sa ostalim oblastima života i sveta. Druge oblasti samo postoje, ali koja je *njihova unutrašnja suštinska veza i njihova uzajamna neophodnost* jer one koriste jedna drugoj i dopunjuju se uzajamno, u jednoj od njih postoje važnije metode rada, pa se u podređenijoj oblasti javlja težnja da se iz nje izade, da se dub-

35 §§28-30. i §32. Hegelovih *Osnovnih crta filozofije prava* odnose se na ideju prava, na pojam slobode uopšte i njenog postojanja. Tu se nalaze vrlo važne odredbe koje pokazuju razgraničenje od povesnog određenja pojma prava kod Kanta, Rusoa itd.

36 Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Osnovne crte filozofije prava*, Veselin Masleša – Svjetlost Sarajevo 1989., §27

37 Povesnost ovde mislimo kao suštinu povesti u Hegelovom smislu, ne u smislu savremenih određenja povesnosti kao životnosti praktičkog (ne biološkog) života

ljim zadovoljavanjem dalekosežnijih interesa dopunjuje ono što nije moglo ni na koji način da se reši u nekoj prethodnoj oblasti. Iz toga tek niče nužnost da se između njih uspostavi neka unutrašnja povezanost. Ta se unutrašnja povezanost može obuhvatiti tako da se pođe od onog subjektivnog koje u sebi samom i za sebe jeste jedan nedostatak, negacija, naime, što je samo subjektivno, a prema svom pojmu ili po sebi je nešto totalno, isto tako predstavlja i realizaciju unutrašnjeg na spoljašnjem, njegovo izvođenje, isto tako je u spoljašnjem. Realizacija je na objektu koji je sa svoje strane ono suprotno subjektivnom, a zahtev je subjekta u subjektu da se suprotnost prevlada. I to je jedna opšta odredba koja se kroz sve provlači prema Hegelu. Sav naš fizički život i naše duhovne svrhe i interesi temelje se na ovom zahtevu: *da se ono što postoji samo kao subjektivno sprovede u objektivnost, pa da se tek u tom potpuno određenom biću osetimo zadovoljenim*. Najuzvišenija sadržina subjektivnosti jeste *sloboda*, jeste određenje duha, a to je da subjekt u onom što mu stoji nasuprot nema ničeg tuđeg, nema granice, već u njemu nalazi samog sebe. To je sreća, *izmirenje subjekta sa svetom*, rešenje protivrečnosti i suprotnosti. Sadržinu slobode čini *ono umno, moralna običajnost u delanju i istinitost u mišljenju*. Ali istovremeno je ta sadržina slobode samo unutrašnja i nije izvršena, i nasuprot subjektu je postavljena nesloboda u obliku prirodne nužnosti, onog samo objektivnog, i ujedno zahtev, trebanje da se izvrši izmirenje. Na drugoj strani u samoj subjektivnosti kao takvoj postoji slična suprotnost: radi slobode potrebna je *opštost*, opšti zakoni prava, dobrote, istine itd., ali nasuprot tome u subjektivnosti su čovekovi *nagoni*, osećanja, sklonosti, strasti, konkretno *srce* čoveka kao pojedinca. *Sadržina zadovoljenja u neposrednosti života je konačna i ograničena, zadovoljenje je samo relativno*, nije apsolutno i zbog toga se opet pretvara u novu potrebu, jedenje i spavanje. *Ta relativnost ne može se poništiti nego samo posredovati, i tako ublažiti u dalekosežnijim potrebama duha, te višem zadovoljenju znanja i htenja, inteligencije i volje u saznanjima i delanju*. U saznanju čovek postaje slobodan u svetu koji nije stvorio za sebe samog, koji mu je bio tuđ, spoljašnji i od koga je zavisio, da bi u njemu bio kao u nečemu svom. Od najnižeg do filozofskog znanja uvek deluje ista potreba da se ukine nesloboda i da ovlada svetom u predstavi i u mišljenju. Obrnuto je *kod htenja* namera da se ostvari sloboda u delanju, da um volje bude ostvaren, kao što je to u umno uređenoj državi, svaki zakon i sve ustanove su suštinske realizacije slobode, i ako je tako onda i pojedini um nalazi u tim ustanovama ostvarenje svoje vlastitosti, *te u pokoravanju tim zakonima on se povezuje sa samim sobom*. Na taj način *se dolazi do posredovanog, osiguranog zadovoljenja ili do slobodnog razrešenja suprotnosti subjektivnog i objektivnog, unutrašnje slobode i postojeće nužnosti*. Međutim sadržina i ovog posrednog zadovoljenja i dalje je ograničena, te

tako na sebi još zadržava jednu stranu konačnosti. Zadovoljenje ipak na višem doduše nivou ostaje relativno, opet iznova izbijaju suprotnost i protivrečnost. *Čovek je u svetu tj. u objektivnom duhu države upleten sa svih strana u konačnost, u suprotnost i protivrečnost, te ne dolazi do apsolutnosti zadovoljenja*, obična svest ne izlazi čak iz ove suprotnosti te *ili očajava ili je odbacuje i pomaže sebi, posreduje se na neki način, tako što traži region neke više istine, supstancijalne istine, u kojoj sve suprotnosti i protivrečnosti konačnog mogu da nađu svoje krajnje rešenje, a sloboda svoje puno zadovoljenje*, kao što je karakter bio nužno zadovoljenje slobodne volje, a ne tek slučajno i prolazno neposredno zadovoljenje nagona itd. *Konačnost sfere objektivnog duha kao konačnog u odnosu na apsolutni duh umetnosti, religije i filozofije. U pravu i stvarnosti prava priznata je naša umnost, sloboda volje, priznat sam kao lice i tako dalje. Ono što svest u pravu ima pred sobom jesu pojedinačnosti koje se doduše slažu međusobno i sačinjavaju ukupnost odnosa, ali samo u kategorijama koje su i same isključivo relativne. Zatim to slaganje pojedinačnosti stoji pod raznovrsnim uslovima pod kojima zadovoljenje može isto tako trenutno da nastupi kao i da izostane. Državni život je najviši stepen objektivnog duha koji nije tek ukupnost već celina, u sebi savršena totalnost: predsednik, vlada, sudovi, vojska, uređenje građanskog društva, društvenost, prava i dužnosti, svrhe i njihovo ostvarivanje, propisani način trgovine, delanje kojim ta celina privodi u delo svoju neprekidnu stvarnost i održava je. Rečju to je državni organizam prave države koji je zatružen, potpun i u sebi završen. Međutim sam je sadržaj čije ostvarenje predstavlja država i u kome čovek traži i nalazi svoje zadovoljenje jednostran i u sebi apstraktan čak i kad se potpuno razvije. Sadržina objektivnog duha je samo umna sloboda volje, to je samo država i opet samo pojedinačna država i samim tim opet posebna sfera života i njena upojedinjena realnost u kojoj se sada doduše sloboda ostvaruje. Zato čovek oseća da prava i dužnosti u oblasti objektivnog duha i u tom svetovnom i time opet konačnom životu nisu dovoljni: pravima i dužnostima su u njihovoj objektivnosti i odnosu prema subjektu potrebni još neko više osvedočenje i sankcionisanje. To treba da bude sfera apsolutnog duha, regija više, supstancijalne istine, istine po i za sebe, apsolutne istine, ne samo relativne istine. U ovoj regiji suprotnosti kao suprotnosti nemaju nikakve sile i nikakve vrednosti. U konačnoj stvarnosti odredbe koje pripadaju istini pojavljuju se kao razdvojene, kao odvojenost onog što je u istini nerazdvojivo, posebne strane i posebne suprotnosti istrajavaju u realnoj samostalnosti i postojanosti jedne nasuprot drugima. U svim oblicima apsolutnog duha suprotnost slobode i nužnosti, duha i prirode, znanja i predmeta znanja, zakona i nagona, rečju sve forme suprotnosti i protivrečnosti nemaju više nikakve sile i vrednosti kao takve. Na primer u fi-*

lozofiji, umetnosti i religiji može se videti da niti je sloboda sama za sebe, kao subjektivna i nezavisna od nužnosti, niti je pak nužnost, izolovana za sebe nešto apsolutno istinito, dok obična svest nikad ne izlazi iz ove suprotnosti subjektivne slobode i izolovane nužnosti za sebe, te ili pada u očaj ili je odbacuje i pomaže se. Filozofija pak smelo stupa posred tih suprotstavljenih i protivrečnih određenja, upoznaje ih prema njihovom pojmu, tj. kao relativne i jednostrane, te koje se prevladavaju, pa među njima uspostavlja *harmoniju i jedinstvo koji predstavljaju istinu*. Zadatak je filozofije da pojam istine shvati i izrazi. Vrlo je značajna *razlika pojma i vremena*: filozofija doduše u svemu saznaje pojam i zato je pojmovno istinito mišljenje, ali ipak je drugo pojam, istina po sebi i egzistencija koja pojmu odgovara ili ne odgovara. *U konačnoj stvarnosti odredbe koje pripadaju jednoj istini pojavljuju se kao razdvojene iako su nerazdvojive*, jer se u realnosti valja odrediti. Stvarnost tog najvišeg jedinstva jeste region slobode, istine i zadovoljenja. Život u toj sferi, uživanje istine koje kao osećanje predstavlja sreću, a kao mišljenje, saznanje jeste život u religiji. Prema Hegelu *religija* je opšta sfera u kojoj se jedna *konkretna totalnost* ističe u svesti čoveka kao njegova vlastita suština i suština prirode, i ta prava stvarnost se pokazuje kao najviša *vlast* nad posebnim i konačnim, radi čega se sve inače razdvojeno i suprotno svodi na *apsolutno jedinstvo*. *Umetnost, religija i filozofija su neprekidno „bogoslужenje“ jer im je predmet „bog“, apsolut*. *Njihova je delatnost u tome da to apsolutno čine svesnim*. Pojam apsolutnog duha nosi osnovu razlike formi svesti o apsolutu: apsolutni duh je po i za sebe istinit i stoga ne predstavlja suštinu koja je u odnosu prema predmetnosti apstraktno-transcendentna, već u svojim granicama, u konačnom duhu predstavlja sećanje na suštinu svih stvari. *Apsolutni duh je ono konačno koje shvata samo sebe u svojoj suštastvenosti i usled toga je i samo to konačno apsolutno*.

Usled napretka u obrazovanosti naroda umetnost ukazuje na nešto izvan sebe. *Reformacija* odvaja religijsko predstavljanje od čulnog elementa i svodi ga na unutrašnjost duševnosti i mišljenje, tako da duh sada može da nađe svoje zadovoljenje samo u svojoj vlastitoj unutrašnjosti kao pravoj formi za saznanje istine. Već jevrejstvo i muhamedanstvo okreću se protiv umetnosti kao forme koja ono božansko predstavlja na čulan način, vezano za individualnu pojavu. U religijskom predstavljanju ono apsolutno je preneseno iz umetničkih predmetnosti u unutrašnjost subjekta. Ali religija uz predstavljanje apsoluta na čulan način donosi i *predanost bogu*, predanost onog unutrašnjeg koje se odnosi na apsolutni predmet u molitvi. *U umetnost ne spada predanost bogu*. Predanost bogu se pojavljuje na taj način što subjekt čini da *u dušu prodre* ono dublje značenje, pa se sa tim značenjem *identifikuje*, tako da *ta unutrašnja prisutnost u predstavi i unutrašnjost osećaja* postaje element

*postojanja apsoluta umesto spoljašnje čulnosti. To ima veze sa uobraziljom, uobražavanjem apsoluta u sebi.* To je, na primer, sveti duh, kult opštine je ta predanost bogu, *prisustvo apsolutnog, u kome je objektivnost progutana i svarena, a sadržina te forme je postala bez objektivnosti vlasništvom srca i duševnosti*, mojost. Ta unutrašnjost predanosti bogu u formi predstave je niža od unutrašnjosti slobodnog mišljenja, te je najduhovniji “kult” onaj po kome *mišljenjem treba prisvojiti i pojmovno znati* ono što je isključivo sadržina subjektivnog osećaja i predstave. Mišljene se od predstave razlikuje po tome što ono unutrašnje, ono opšte ujedno i ono objektivno, ono što jeste, za čega je uvek potreban tvrd dokaz. Opšte sa kojim je nesumnjivo u odnosu predstava uvek drži u čvrstoj razlici od svoje unutrašnje sadržine u kome ono pojedinačno i čulno dobija samo dublje takozvano značenje, ali još nije misao, pojam o onom što jeste. *Time je u subjektivnosti mišljenja prečišćena subjektivnost religije, a istinito mišljenje je istovremeno objektivno, jer bez spoljašnje čulnosti izražava ono što jeste. Tu se radi o najobjektivnijoj opštosti koja u mišljenju shvata sebe u formi same sebe.*

Ovaj prelaz konačnog duha u apsolutni duh, za Hegela znači da sa povesnošću države, dakle sa moralnom običajnošću kao određenim duhom naroda koji prelazi u svetski duh, dakle opšti duh povesti koji nije odvojiv od narodnog duha već u određenom narodnom duhu udelovljuje određeni svoj stepen oslobađanja duhovne supstancije pa potom prepušta taj narodni duh sudu povesti, a udomaćuje se u drugom narodnom duhu kao svom pojedinačnom i prirodnom momentu – te na taj način u delanju određenog narodnog duha i neodvojivo od njega u svetskom duhu dolazi do objavljivanja i stvarnosti, do svesti i samosvesti, do spoljašnje opštosti, *ne još* do apsolutnog duha za sebe ili kao takvog i unutrašnje opštosti.<sup>38</sup> Povest je čin kojim se ispunjava, objektivira *apsolutna krajnja svrha sveta=oslobađanje duhovne supstancije*, njeno postajanje za sebe onim što je po sebi, njeno objavljivanje i manifestovanje. Narodni duh, sa kojim je u neposrednom jedinstvu svetski duh ili povesnost povesti<sup>39</sup>, sadrži *prirodnu nužnost* i stoji u *spoljašnjem* postojanju partikularnih, spoljašnjih ‘stvari’ koje su za svest i u *odnosu pojedinačnih* volja kao samosvesti i njihovih različitosti i posebnosti – rečju, to je *materijal postojanja* određene povesne države. Drugim rečima *običajna* supstancija je *po sebi* beskonačni, *apsolutni* duh, ali je *za sebe* još posebni

38 Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Enciklopedija filozofijskih znanosti*, §552.

39 Povesnost povesti=svetski duh, prema Hegelovom određenju suštine povesti. Ne treba ovaj izraz ovde shvatiti prema savremenim tumačenjima nastalim posle takozvanog *antropološkog obrta* u filozofiji u drugoj polovini 19. veka koji ukazuju na specifične egzistencijale istrajavajuće pojedinačnosti čoveka.



i ograničeni, konačni duh, te apsolutni duh u *narodnom* duhu dolazi samo do *samosvesti* htenja, *ne* i do *umnosti* volje,<sup>40</sup> a kao samosvesni subjekt je *nesvesna* (moralna) običajnost, dok je svest subjekta o njenom sadržaju svest o nečemu vremenskom i odnosu prema spoljašnjoj prirodi i svetu. *Misaoni duh*, pod kojim Hegel ne misli samo filozofiju kao svetsku mudrost, već i istinsku religiju, najpre se kao mišljenje *određene državne povesti* uzdiže do znanja o narodnom duhu koje je neodvojivo od ograničenosti narodnog duha, a u najvišoj instanciji pojavljuje se kao *misaoni duh svetske povesti*, odbacujući ograničenosti posebnih narodnih duhova, *odbacuje vezanost za svet uopšte, uzdiže se do apsolutnog duha kao večne stvarne, konkretne istine, u kojoj je znajući um slobodan za sebe*, a „*nužnost, priroda i povest služeći samo njegovom objavljivanju pehari su njegove časti*“. Povest kao „*pehar časti apsolutnog duha*“ označava njegovu pobedu nad vremenom, nad konačnošću kroz ostvarenje njegove krajnje svrhe da se duhovna supstancija oslobodi=da sebe sazna. Jednako stoji sa prirodom i nužnošću. Sama svetska povest može se razumeti kao niz shvatanja onog večnog koje, prema Hegelu, ne može u vremenu imati nepremostivu prepreku da se sebi vrati. Nema za svrhu određenja objektivnog duha potrebe da se pobliže izloži Hegelovo shvatanje odnosa države, religije i filozofije. Ovde samo još toliko da ukoliko filozofija *nije* određena kao *apsolutno znanje* ona pada na iskušavanju potreba konačnog duha za apsolutnim duhom koje je potreba duha da sebe sazna i tako bude sa sobom apsolutno izmirujući. Gotovo da, pod uslovom da je filozofija određena kao konačno znanje (razumsko, vremensko, povesno, usmereno ne na sebe već na konačne svrhe i tako dalje) ona postaje *nemoćna pred religijom* koja tu potrebu uvek nekako zadovoljava. Time po Hegelu dolazi do apsurdne situacije da je po sebi niži oblik duha u realnosti iznad po sebi, ali ne i za sebe višeg oblika apsolutnog duha, religija iznad filozofije umesto da bude jedan od izazova filozofije. Glede Hegela filozofija nema smisla ukoliko nije prožeta *vertikalom apsoluta*.

---

40 Kod Hegela umnost se ne može misliti bez samosvesti čiji je princip da subjekt jeste svoj vlastiti predmet, bivstvujuće za sebe koje je to za sebe. Ali pod umnošću treba misliti subjektivnost koja sadržinu objektivnosti shvata kao samu sebe, a sebe samu shvata isključivo kao ono po i za sebe određeno, kao inteligenciju i volju. Kod umnosti tako dolazi u obzir samo *opšta* samosvest, u kojoj nije samo ja, moje ili drugo, *na bilo koji* način predmet (nagon, moć), već po dostojanstvu onog po i za sebe određenog i realno opšteg (zrenje identičnosti dve samosvesti kao osnov svake duhovne zajednice).

DEJAN JOVANČEVIĆ

Novi Sad

DEFINITION OF THE OBJECTIVE SPIRIT THROUGH  
THE RELATION TO THE SUBJECTIVE AND THE  
ABSOLUTE SPIRIT

**Abstract:** On the basis of the negative impulse of more widespread tendency to eradicate philosophy and to separate it from its best traditions, this article tries to define the concept that is suspected to deal with something that is almost an illusion, something that actually does not exist. It is about Being of the spirit. In Hegel's understanding, however, not only that it is not an illusion, but the concept and Being of the spirit as the objective is the absolute substance of one whose existence no one would deny, and that is the man's world. If one assumes that the concept of the objective spirit could be reached only through the *gripping of the definition*, and that only afterwards critical attitude could be taken up and the concept could be put in the development and mediation, then the explication of this concept through three definitions has been set as the immediate aim of the article: defining of the spirit in relation to nature, defining the objective spirit in relation to the subjective spirit and defining the objective spirit in relation to the absolute spirit following Hegel.

**Keywords:** nature, spirit, subjective spirit, objective spirit, absolute spirit

*Primljeno: 28.01.2016.*

*Prihvaćeno: 08.05.2016.*